

Q U E E S T E 23

2016 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Moest Miraudijs wijken voor Moriaen?

Over de inpassing van Die Ridderre metter Mouwen in de Lancelotcompilatie

SIMON SMITH

Codex 129 A 10 in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, de beroemde *Lancelotcompilatie*, is ‘het boek dat het vlaggenschip van de Middelnederlandse Arturliteratuur genoemd wordt’.¹ Deze narratieve cyclus, rond 1325 vervaardigd in Brabant, heeft als drieledige kern Vlaamse vertalingen/bewerkingen in verzen van de Oudfranse Lancelot-Graaltrilogie, een prozaroman van kolossale omvang die bestaat uit de *Lancelot en prose*, *La Queste del Saint Graal* en *La Mort le Roi Artu*.² Als enig bewaarde band van een set, bevat handschrift 129 A 10 het laatste gedeelte (ongeveer éénderde) van *Lanceloet*, plus de *Queeste vanden Grale* en *Arturs Doet*.³ Tussen deze kerndelen zijn versies ingelast van zeven episodische Arturverhalen. *Lanceloet* en de *Queeste* omlijsten een *Perchevael*-bewerking en de *Roman van Moriaen*, terwijl tussen de *Queeste* en *Arturs Doet* de volgende teksten zijn opgenomen: *Die Wrake van Ragisel*, de *Roman van den Ridderre metter Mouwen* (hierna: *RRmM*), een verhaal over *Walewein ende Keye*, de novelle *Lanceloet en het Hert met de Witte Voet*, en als laatste *Torec*.⁴ In schema:

Lanceloet (laatste deel)	<i>Perchevael</i>	<i>Moriaen</i>	Queeste vanden Grale	<i>Wrake van Ragisel</i>	<i>RRmM</i>	<i>Walewein ende Keye</i>	<i>Witte Voet</i>	<i>Torec</i>	Arturs Doet
------------------------------------	-------------------	----------------	-----------------------------	--------------------------	-------------	---------------------------	-------------------	--------------	--------------------

1 Besamusca 1999, 8. Zie verder over het handschrift Besamusca 1997 en 2003, en de website van de Koninklijke Bibliotheek: www.kb.nl/themas/middeleeuwen/lancelotcompilatie [geraadpleegd 09-09-2015]. Gedetailleerde codicologische beschrijvingen zijn te vinden in Draak 1977, 32-51 en in Klein 1997; en vgl. De Kruyter 1975, ix-xiv.

2 Zie over de datering van de *Lancelotcompilatie* Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009, 25 en Biemans 2009, 230 en 253.

3 W.P. Gerritsen heeft ooit geopperd, dat van de *Lancelotcompilatie* niet één maar twee banden verloren kunnen zijn gegaan (zie Besamusca 1997, 13 n. 41). Omdat in een eerste opzet van de *Lancelotcompilatie* (als trilogie, met of zonder *Perchevael*) de laatste band minder dan 70.000 verzen zou bevatten, kunnen in één voorafgaande band van vergelijkbare omvang, naast het nu verdwenen deel van *Lanceloet* (dat ca. 57.500 verzen moet hebben geteld, zie *ibid.*, 12), niet ook Maerlants *Graal-Merlijn* en Velthems *Merlijn-continuatie* opgenomen zijn geweest (samen goed voor ruim 36.000 verzen). De redenering dat er wellicht één band met zo'n 93.500 verzen verloren is gegaan (zie *ibid.*, 13), gaat voorbij aan het inzicht dat het besluit, om de inhoud van het handschrift te verdelen over meer boekbanden, al moet zijn gevallen vóórdat het plan ontstond de cyclus uit te breiden met versies van (ook andere) episodische Arturromans. Zie Klein 1997, 99 en 108, en 1998, 109-110, alsook Oppenhuis de Jong 2003, 169-173.

4 Dat het hier gaat om verkorte bewerkingen, is voor *Perchevael*, *Die Wrake van Ragisel* en de *RRmM* aangetoond aan de hand van fragmenten van oorspronkelijker versies. Men neemt aan dat ook de vier andere teksten door de compilerator onder handen zijn genomen. Zie Besamusca 2003, 57-136, en daarnaast over *Perchevael* Oppenhuis de Jong 2003, 102-191, over de *RRmM* Smith 2008 en 2010, 65 vlg., en over *Walewein ende Keye* Hogenbirk 2004, 127-161 en 2011, 40-49.

Onderzoek door Jan Willem Klein heeft uitgewezen dat de *Lancelotcompilatie* – waarmee ik zowel de codex als de narratieve cyclus bedoel – in fasen tot stand is gekomen.⁵ Eerst lijkt de bedoeling te zijn geweest alleen de drie kerndelen op te nemen, daarna rees het plan om de cyclus uit te breiden met ook andere Arturverhalen. Codicologische bijzonderheden maken aannemelijk dat *Perchevael*, de *Wrake* en de trits *Walewein ende Keye – Lancelot en het Hert met de Witte Voet – Torec* eerder op schrift zijn gesteld dan *Moriaen* en de *RRmM*. De laatstgenoemde roman, een verhaal over liefde met als protagonist de vondeling Miraudijs, staat in het onderzoek te boek als een heus ‘nakomertje’ in de *Lancelotcompilatie*: de roman zou op de valreep in beeld gekomen, bewerkt en in de codex geïnterpoleerd zijn.⁶ Belangrijk echter, zo heeft Klein terecht benadrukt, is ‘dat we het moment waarop het besluit genomen is om teksten tussen te voegen, moeten scheiden van het moment waarop de invoegingen daadwerkelijk plaatsgevonden hebben’.⁷ Dit roept de vraag op, of de pas laat geïncorporeerde *RRmM* ook inderdaad als laatste tekst *vervaardigd* is. In deze bijdrage noem ik argumenten voor de zienswijze, dat de roman over Miraudijs vroegtijdiger kan zijn bewerkt en gekopieerd dan die over *Moriaen*, maar zijn geplande plek in de cyclus heeft moeten afstaan aan deze nagekomen tekst. Eerst bespreek ik inhoudelijke aspecten van de plaats waar de *RRmM* nu te vinden is. Daarna gaat onze aandacht uit naar handschriftelijke kenmerken van *Moriaen*, de *RRmM* en andere, codicologisch verwante plaatsen in het boek met de grote Arturcyclus.

Die Riddere metter Mouwen in de cyclus

In de *Lancelotcompilatie* lijkt de *RRmM* een brugfunctie te vervullen tussen *Die Wrake van Ragisel* aan de ene kant, en *Walewein ende Keye* en *Lancelot en het Hert met de Witte Voet* aan de andere. Zien we in de slotepisoden van de *compilatie-Wrake* en in *Witte Voet* kritiek doorschemeren op Lancelot als minnaar van de koningin, met de invoeging van de *RRmM*, waar de dichter een weinig flatterend licht laat schijnen op de vermaarde Tafelronderidder, krijgt deze Lancelot-kritiek een ingelast steunpunt, wat voor de compilerator een reden kan zijn geweest om zijn bewerking in te voegen op de huidige plaats in de cyclus.⁸ Opmerkelijker nog is, dat de *compilatie-RRmM* op deze interpolatie lijkt te zijn toegesneden. Door in het verhaal extra kritiek op *Keye* te verwerken, en als dubbelganger van de drossaard diens neef Galyas te introduceren, wist

5 Zie Klein 1997, 94–110 en 1998, 105–107. Vgl. ook Besamusca 2003, 14–17, Oppenhuis de Jong 2003, 10–14 (stelt dat tal van vragen nog onbeantwoord zijn) en 161–191 (met nieuwe inzichten), alsmede Hogenbirk 2004, 158–159.

6 De werkelijke naam van *die riddere metter mouwen* valt in de roman slechts één keer, in vs. 2208. De term ‘nakomertje’ in Klein 1998, 108 en 110. In zijn resumé van de genese van handschrift 129 A 10 stelt Klein (1997, 110) dat de vervaardiging van de *RRmM* plaatsvond in de laatste fase. Verwarring scheidt hij waar hij zegt ‘dat de set van drie teksten *Walewein ende Keye–Lancelot en het hert met de witte voet–Torec* als één codicologische eenheid vervaardigd is en als eenheid tussengevoegd tussen de *Ridder metter mouwen* en *Arturs doet*’ (p. 78). Genuanceerder (op p. 108): ‘Al met al lijkt de *Ridder metter mouwen* vrijwel zeker een (iets) later ingevoegde tekst.’ In de woorden van Oppenhuis de Jong (2003, 189 n. 51) ‘was de invoeging van de *Ridder metter mouwen* nog niet voorzien toen de andere in te voegen teksten geprepareerd werden.’ Vgl. ook Brandsma 1992, 196–198 en 2000, 12–14, Klein 1998, 121 n. 24 en Besamusca 2003, 16–17.

7 Klein 1997, 99.

8 Zie over het beeld van Lancelot in de *RRmM* Smith 2014, 38–41.

de compilerator een ‘anti-Keye-momentum’ uit de *Wrake* vast te houden, dit als een verlengde opmaat tot de negatieve rol van de hofmaarschalk in *Walewein ende Keye*.⁹ Bovendien zag hij kans om, in aanloop naar rampspoed in *Arturs Doet*, momenten van twist en tweespalt te tonen in de wereld van de Ronde Tafel.¹⁰

Aan de andere kant lijkt de *RRmM* niet helemaal te passen tussen *Die Wrake van Ragisel* en *Walewein ende Keye*, en na de *Queeste vanden Grale* is de roman ronduit misplaatst. De bewerking van de *Wrake*, door de compilerator uitgebreid met verschillende episodien, eindigt onderaan de derde en laatste kolom van f. 166v met een overgangsformule: *Dus latic di tale hier ter stonde / Van Lancelote ende van sinen geselle / Tote dat icker meer af telle*.¹¹ Na die regels volgen, aan het begin van f. 167r, zes verzen ter aankondiging van de *RRmM*:

Nu sele wi swigen van desen,
 Ende van enen jongelinc vord lesen
 Die te hove nu sal comen.
 Eest alsict hebbe vernomen,
 Soe salmen noch van hem sien
 Groet wonder hier na gescien.¹²

Pas na deze introductie, waarvan het schrift noch de kleur van de inkt verschilt van de tekst die volgt, begint met een rode initiaal ter hoogte van zes regels de eigenlijke roman, die het in de compilatie moet stellen zonder proloog: *Ons vertelt die aventure, / Dat coninc Artur op dese ure ...* (vs. 1-2). De slotverzen van de *Wrake* en de eerste verzen op f. 167r dienen als narratieve ‘haakjes’, waarmee de verhalen konden worden gekoppeld aan wat moest volgen *casu quo* voorafgaan. Dat bij het aanbrenge van

9 Over de rol van Galyas in de compilatie-*RRmM*, zie Smith 2010, 70 en volgende. ‘Het kwalijke gedrag van Keye in de *Wrake* en in *Walewein ende Keye*’, schrijft Hogenbirk (2004, 154) over de bedoeling van de compilerator, ‘is [...] mogelijkierwijs van invloed geweest op de beschrijving van de hofmaarschalk en zijn neef en van de gedragingen van de protagonist met betrekking tot de hofmaarschalk in de *Ridder metter mouwen*.’ Waar volgens Openhuis de Jong (2003, 189) sprake lijkt van ‘een invoeging die het eerder geschapen verband tussen de *Wrake* en *Walewein ende Keye* verbrak’, acht Hogenbirk de *RRmM* ‘wel degelijk geïntegreerd in de compilatie’, ook al omdat in de *RRmM* wordt verwezen naar een in de *Wrake* geïntroduceerde familieband tussen Keye en de koningin (Hogenbirk 2004, 135; citaat op p. 154). Zie over de aansluiting *Wrake – Walewein ende Keye* Gerritsen 1963, dl. I, 248-250, Brandsma 1992, 198 en Hogenbirk 2004, 146-148.

10 Zie Smith 2010, 84-85. ‘The larger network of revenge that forms an important discourse throughout *Die Ridder metter Mouwen*’, menen Sullivan en Wyatt (2014, 122 n. 30 en 105), zorgt voor samenhang met de voorafgaande en de volgende roman: ‘revenge exists as the major thematic arc running from *Die Wrake van Ragisel*, through *Die Ridder metter Mouwen*, and into the opening adventures of *Walewein ende Keye*, thus firmly anchoring the *Knight with the Sleeve* thematically into the larger *Lancelotcompilatie*.’ Misschien valt Waleweins eigenzinnige optreden in de Aragon-episode van de compilatie-*RRmM* (hij adviseert en acteert contra de wens van de koning) in verband te brengen met Arturs besluit in *Walewein ende Keye*, om zijn neef aan te stellen als *des conincs raet* (editie Hogenbirk 2011, vs. 16). Sullivan en Wyatt (*ibid.*, 108) wijzen op de middeleeuwse opvatting ‘that harsh, unwanted counsel – of the type that Walewein gives Artur here – is especially valuable.’

11 Editie Gerritsen 1963, dl. II, vs. 3412-14. Zie over de uitbreiding van de *Wrake* Gerritsen 1963, dl. I, 204-212, 217-233, 236-244 en 250-261, alsook Besamusca 2003, 101-105.

12 Editie De Haan e.a. 1983, 205 (aantekening bij vs. 1). De door de editeurs diplomatisch afgedrukte tekst is door mij genormaliseerd en voorzien van interpunctie. Jonckbloet (1846-49, clxxxiii) noemt de tekstpassage schamper ‘een stoplap, om het volgende verhaal aan het geheel vast te lijmen.’ Positiever het oordeel van Brandsma (2000, 12): ‘cleverly vague and generic’.

nog niet zal zijn gedacht aan koppeling van de *RRmM* aan de *Wrake*, valt af te leiden uit de verdubbeling *Dus latic di tale hier ter stonde – Nu sele wi swigen van desen*.¹³ Verder zijn er verhaaltechnische inconsistenties. Eindigt de *Wrake* kort na Pinksteren in Arturs residentie Karmeloet, de *RRmM* begint op enen *tsinxen dach* te Kardeloet (vs. 4-5), en wel met een hofdag waarop een ridder aanwezig is die Ydier heet – net zoals het personage dat vlak daarvoor, in het slot van de *Wrake*, was afgereisd naar Schotland.¹⁴

Ook zonder te kijken naar verhaalde gebeurtenissen laat zich vaststellen, dat de koppeling *RRmM* – *Walewein ende Keye* tot stand is gebracht op het laatste moment. De compilatie-*RRmM* eindigt onderaan de derde kolom van f. 177v met de tekst: *Hem es sijn dinc ten beste gevallen, / Alsoe moet comen oec ons allen* (vs. 4019-20). In de resterende ruimte voor nog één verspaar heeft de kopiist meteen opgeschreven: *Nu laticse hare feeste driven* (vs. 4021). Maar pas later – de inkt is van een andere kleur – heeft hij op de opengelaten regel het losse vers voorzien van een rijmpartner in de functie van ‘an all-purpose link’, die de *RRmM* met *Walewein ende Keye* verbindt: *Ende salu vanden coninc scriven*.¹⁵ Hecht is deze koppeling inhoudelijk bezien niet, want waar in de *RRmM* drossaard Keye duchtig wordt toegetakeld, door een zijdeur afgaat en uit beeld verdwijnt, is hij aan het begin van *Walewein ende Keye* plotseling weer present aan het hof, en dat niet gewond maar gezond.¹⁶ Iets dergelijks zien we gebeuren met een secundair personage. Is de koning van Aragon in de *RRmM* een antagonist die behalve in het cachot ook in het vergeetboek belandt, in *Walewein ende Keye* duikt deze figuur weer op alsof er niets aan de hand was, en hij sluit zelfs vriendschap met *Walewein*.¹⁷

Vooraf het feit dat *Percheval*, die in de *Queeste vanden Grale* was gestorven, in de *RRmM* uit de dood herrijst en meer dan eens in actie getoond wordt, staat haaks op de gedachte dat de roman zou zijn bewerkt met het doel van invoeging tussen de *Queeste* en *Arturs Doet*.¹⁸ Het is daarom te begrijpen dat onderzoekers de *RRmM* heb-

13 Vgl. Van der Stempel z.j. [1914], xxxix en De Kruyter 1975, xii. Was de compilerator aan de *RRmM* begonnen met het plan de roman te laten volgen op de *Wrake*, dan had de zesregelige las wel achterwege kunnen blijven. Op het *Wrake*-slot *Dus latic di tale hier ter stonde / Van Lancelote ende van sinen geselle / Tote dat icker meer af telle sluit het begin van de RRmM met Ons vertelt die aventure, / Dat coninc Artur op dese ure ...* naadloos aan. Vgl. de aanhef van *Walewein ende Keye*, bovenaan f. 178r: *Die aventure doet ons cont / Dattie coninc nu ter stont ...*

14 Zie Brandsma 1992, 196-197 en 2000, 13.

15 Over de ‘all-purpose link’: zie Besamusca 2003, 143 (en eerder Van der Stempel z.j. [1914], xxxviii-xxxix, Draak 1977, 41, Brandsma 1992, 196 en 2000, 14, en Klein 1997, 77 en 108). Het geciteerde vers is in de editie De Haan e.a. 1983 te vinden op p. 210 (aantekening bij vs. 4020).

16 De compilerator kan *Keye* stilzwijgend genezen hebben verklaard (de *RRmM* bood genoeg tijd voor revalidatie, zie Smith 2010, 48-49, 59-60 n. 39 en 76-77), maar de gefaseerde totstandkoming van de *Lancelot*-compilatie wijst in een andere richting. *Walewein ende Keye* is eerder vervaardigd dan de *RRmM* (zie Klein 1997, 100 en 104-110), toen nog niet bekend was dat een voorafgaande tekst een verklaring zou vragen voor de rentree van een herstelde hofmaarschalk. Had de compilerator dit voorzien, dan had hij kunnen handelen zoals aan het begin van *Lancelot en het Hert met de Witte Voet*, waar hij uitlegt hoe de kort tevoren verbannen drossaard had kunnen terugkeren aan Arturs hof. Zie Brandsma 1992, 199 en 2000, 14-15, Besamusca 2003, 125-126 en Hogenbirk 2004, 135 en 155 n. 521.

17 In vs. 3299-3301 van de compilatie-*RRmM* kondigt de verteller aan: *Nu sele wi swigen van desen / Ende vanden coningen spreken mede, / Die gevaen lagen bede*. Hierna wordt echter alleen verteld over de koning van Ierland; over diens Zuid-Europese ambtgenoot wordt met geen woord meer gerept. Zie Smith 2008, 42 en over *Walewein ende Keye* Brandsma 1992, 197.

18 In vs. 3451 van *Walewein ende Keye* wordt *Percheval* eveneens in levenden lijve opgevoerd, en in vs. 3690 van *Torec* valt zijn naam, als leefde hij nog, in een verwijzing naar het verleden. Hier betreft het evenwel incidentele gevallen, terwijl *Percheval* in de *RRmM* niet minder dan dertien keer wordt genoemd: in de verzen 36, 538, 638, 920, 1399, 2082, 2110, 2172, 2910, 2929, 3124, 3319 en 3789 (en bovendien in de hoofdstuktitel bij vs. 3302).

ben getypeerd als ‘een buitenbeentje’ in de *Lancelotcompilatie*, ‘een vreemde eend in de bijt’, als laatste roman toegevoegd aan de cyclus en aan de codex.¹⁹ De feitelijke opname van de *RRmM* in het boek lijkt evenwel te zijn uitgevoerd tegelijk met die van de al eerder voltooide reeks *Walewein ende Keye – Lanceloet en het Hert met de Witte Voet – Törec*, want de tekst waarmee op f. 200v het laatste verhaal in deze codicologische eenheid eindigt, een met *Amen* besloten las van twaalf verzen waarin *Arturs Doet* wordt aangekondigd, is geschreven met inkt in dezelfde kleur als die van het toegevoegde vers dat de *RRmM* koppelt aan *Walewein ende Keye*.²⁰

Kortom: de *RRmM* is samen met de volgende drie Arturteksten ingelast in codex 129 A 10, en de roman lijkt inhoudelijk enigszins te zijn toegesneden op de huidige plaats in de cyclus, maar redundantie in een overgangsformule en inconsequenties ten opzichte van omringende teksten wekken de indruk, dat het verhaal in eerste instantie niet bedoeld zal zijn geweest om te worden ingepast tussen *Die Wrake van Ragisel* en *Walewein ende Keye*. In codicologische bijzonderheden van het handschrift, geïnventariseerd door eerdere onderzoekers, ligt naar ik meen een antwoord besloten op de vraag: welke andere plek in de *Lancelotcompilatie* kan de samensteller van de cyclus ooit in gedachten hebben gehad voor het verhaal over Miraudijs?

Die Ridder metter Mouwen in de codex

Handschrift 129 A 10 is tot stand gekomen in een samenwerkingsverband. Vier kopiisten, in de vakliteratuur aangeduid als A, C, D en E, hebben onder toezicht van hoofdkopist B elk op hun beurt een gedeelte afgeschreven van *Lanceloet*, terwijl B zelf de *Queeste vanden Grale* en *Arturs Doet* voor zijn rekening nam, te beginnen met de laatste roman.²¹ Maar *Lanceloet* was nog niet gereed, en B was nog niet begonnen aan de *Queeste*, of besloten werd de trilogie uit te breiden met een versie van *Perchevael*, omgewerkt tot *Walewein*-roman.²² Tezelfdertijd of weldra moet *Die Wrake van Ragisel* in beeld zijn gekomen: in de *Queeste* zijn verwijzingen opgenomen naar beide romans. Op drie andere verhalen, *Walewein ende Keye*, *Lanceloet en het Hert met de Witte Voet* en *Törec*, lijkt de compilerator zoals gezegd ook al spoedig zijn oog te hebben laten vallen. *Moriaen* en de *RRmM* kwamen later in zicht.

Al de zeven ingelaste romans zijn afgeschreven door kopist B. De compilatie-*Perchevael* werd in een eerste opzet geïntegreerd in *Lanceloet*, terwijl de *Wrake* een plaats kreeg toegewezen direct na de *Queeste*, een keuze die naderhand bekrachtigd werd

¹⁹ Zie Draak 1977, 41 (‘buitenbeentje’) en Brandsma 1992, 198 (‘vreemde eend’), alsook Van der Stempel z.j. [1914], xxxvii–xl, De Kruyter 1975, xii, Brandsma 2000, 13–14, Klein 1997, 107–110 en 1998, 108 en 110, Besamusca 2003, 16–17 en Hogenbirk 2004, 153.

²⁰ Zie Draak 1977, 41–43 en Klein 1997, 108. ‘Codicologische eenheid’ wil hier zeggen: als één geheel afgeschreven en geïnterpoleerd. Zie Klein 1997, 77–78 (en vgl. n. 6 hierboven).

²¹ Zie n. 5 voor literatuur. Kopist C begon pas aan zijn pars, nadat B had moeten ingrijpen in het werk van A (zie Klein 1997, 95). Behalve de *Queeste* en *Arturs Doet* schreef B ook, in samenhang met *Perchevael*, het laatste stuk van *Lanceloet* af, op f. 99 en drie hierop aansluitende bladen die verloren zijn gegaan.

²² Zie Oppenhuis de Jong 2003, 7–11, 102–160 en 173. In deze en de volgende twee alinea’s vat ik de voor een deel nog hypothetische inzichten uit de recente vakliteratuur beknopt en vereenvoudigd samen.

met een hechte koppeling.²³ De drie andere teksten lijken op voorhand bedoeld te zijn geweest voor opname na de *Wrake*, maar ook die plek moest nog definitief worden gemaakt.²⁴ Waarschijnlijk werd voorzien dat er nog meer romans zouden worden toegevoegd. Misschien lag(en) *Moriaen* en/of de *RRmM* al te wachten op bewerking.

Op een bepaald moment in de productie van de codex, op f. 87r, nam B de pen over van kopiïst D.²⁵ Hij voltooide de bladzijde vanaf vers 25 in de eerste kolom, en zijn schrift oogt er spitsier en gedrongener dan gewoonlijk.²⁶ Deze bijzonderheid, samen met andere verschillen, te weten afstand na beginletters en gesloten kaders rond niet-gerubriceerde hoofdstuktitels, kenmerkt ook de folia waarop *Moriaen* is geschreven.²⁷ De versie van deze roman die voor de *Lancelotcompilatie* bestemd was, zal door B op perkament zijn gezet terwijl kopiïst E werkte aan zijn pars van *Lanceloet*, blijkbaar met de opdracht een afgerond verhaaldeelte in een quinio te persen en hier toe het katern te vullen met ruim zestig verzen meer dan gebruikelijk was.²⁸ Deze instructie hing vermoedelijk samen met het streven om *Perchevael* te integreren in *Lanceloet*, waar de roman ook inderdaad eerst terecht kwam: aanvankelijk sloot het einde van *Lanceloet* erop aan.²⁹ Maar *Moriaen* lijkt roet in het eten te hebben gegooid, want kennelijk moest *Perchevael* bij nader inzien van plaats veranderen en op *Lanceloet* volgen.³⁰ Met dit doel schrapte B de laatste twee verzen die kopiïst E had afgeschreven op f. 98v (met tekst van *Lanceloet*), en de vrijgekomen ruimte benutte hij geheel door met vier verzen een link te leggen naar wat moest volgen.³¹ Dat was niet langer *Per-*

23 Deze koppeling bestaat uit een speciaal voor de compilatie geschreven passage, die na een overgangsformule aan het slot van de *Queeste* op f. 158v begint in enigszins gedrongen schrift, en op f. 159r eindigt waar de eigenlijke *Wrake* begint. Het zijn de laatste folia van een onregelmatig, uit vijf enkelbladen opgebouwd katern, dat net als de *Queeste* en *Arturs Doet* hoofdstuktitels heeft die zijn voorzien van nummering. Zie Klein 1997, 58, 83 en 106-107.

24 Zie Gerritsen 1963, dl. I, 248-250 en Klein 1997, 100 en 105-107. Kan het zijn dat de compiler rekening hield met de mogelijkheid, deze drie teksten in te voegen ergens vóór de *Queeste*? Wat thematiek en tijdsplanne betreft passen in te lassen romans beter vóór dan na de graalroman (zie Brandsma 1992, 182 en 187-189), en niets verzet zich tegen aansluiting van *Arturs Doet* op *Die Wrake van Ragisel*. Misschien heeft de compiler de *Wrake* mede voorzien van een katernvullend nieuw slot, om met een mantelavontuur van Lancelot en met een overenthousiast onthaal van de ridder door de koningin te preluderen op Lancelots terugval in *amor* in *Arturs Doet*.

25 De tekst op f. 87r beschrijft, bijna aan het einde van *Lanceloet*, de aanloop naar een grote strijd.

26 Zie vooral De Kruyter 1975, x-xi, en vgl. Draak 1977, 41 en Klein 1997, 106-108.

27 'Afstand tussen eerste en volgende letter van iedere regel hield B: fo. 100-105, fo. 115, fo. 116-128, fo. 167-177 en bij kolommen a. en b. op fo. 99 recto', aldus Draak (1977, 40). Op f. 87r en 98v volgde B het schrijfgedrag van D en E, die na beginletters al ruimte in acht namen. Klein (1990, 535 n. 21) vindt 'veelbetekend dat in het pars dat B geschreven heeft verder [na een nieuw, vervangend eerste *Perchevael*-katern, S] uitsluitend de *Moriaen* (later ingevoegd?) en de *Ridder metter Mouwen* (later ingevoegd) eveneens ruimte tussen de eerste en de tweede letter van de versregels hebben.' Helaas laat Klein in het midden wat de betekenis hiervan kan zijn. Over de presentatie van hoofdstuktitels in het handschrift: zie Klein 1997, 78-79. In *Moriaen* is de eerste hoofdstuktitel een anomalie, want omkaderd in rood (zie Oppenhuis de Jong 2003, 185 n. 38). Deze omlijning, aanvankelijk vergeten, zal later alsnog zijn aangebracht door de rubricator (misschien kopiïst B, die eveneens in rode inkt een *ex libris* aanbracht op de laatste beschreven bladzijde van de codex).

28 Zie Oppenhuis de Jong 2003, 168 n. 10. Een regelmatige quinio omvat vijf in elkaar geschoven dubbelbladen.

29 Zie over deze fase in de genese van de *Lancelotcompilatie* Klein 1990 en 1997, 101-103 en 1998, 106-107, alsook Oppenhuis de Jong 1996, 2000 en 2003, 161-181. De aansluiting vond plaats op wat toen nog f. 115 was; dit blad en de tekst kregen nadien evenwel een andere plaats in de codex en in de cyclus, namelijk als f. 99 (zie hierna).

30 Volgens Klein (1997, 104-106) werd de compilatie-*Moriaen* pas vervaardigd toen al besloten was om *Perchevael* uit *Lanceloet* te lichten en achter deze tekst te plaatsen. Na de verplaatsing volgde 'correctie' van het handschrift in de samenstelling *Lanceloet* – *Perchevael* – *Queeste* – *Arturs Doet*. Oppenhuis de Jong (2003, 182-189) maakt evenwel aannemelijk 'dat de *Moriaen* geschreven werd om aan te sluiten bij het slot van de *Lanceloet*' (p. 187).

31 Zie Draak 1977, 38, Klein 1997, 104 en Oppenhuis de Jong 2003, 174-175.

chevael, maar het naar voren gehaalde slot van *Lanceloet*, waarbij op het huidige f. 99r in de kolommen a en b (de tweede tot drie regels van onder) het oorspronkelijke einde van *Perchevael* vervangen werd door apocriefe tekst.³² In een iets uitgebreide vorm werd de *Perchevael*-finale andermaal afgeschreven, op een nieuw blad (f. 115), en aangevuld met een zestien verzen tellende las naar *Moriaen*.³³ Omdat er te weinig tekst was om het vervangende blad zoals gebruikelijk te vullen met drie kolommen per kant, koos B ditmaal voor een afwijkende opmaak, met twee kolommen van 43 à 45 verzen. Hiermee was de operatie nog steeds niet ten einde, want het eerste katern van *Perchevael*, naar men aanneemt een quinio, werd nu vervangen door een ternio: de bladen 100–105, beschreven op dezelfde manier als *Moriaen* en de besproken verzen van B op f. 87r, 98v en 99r (en deels ook als de tekst op f. 115).³⁴ Het schrift is er spits en gedrongen, B bewaart afstand tussen de eerste en de volgende letter van elk vers, en de hoofdstuktitels zijn gesloten omkaderd, niet voorzien van een volgnummer en niet rood doorstreept.³⁵ Als laatste stap koppelde B het nieuwe katern van *Perchevael* aan het verder ongewijzigde tweede katern door daarvan aan het begin, op f. 106r, de eerste drie verzen te vervangen door een beter passende overgangsformule.³⁶

Terug naar de *RRmM*. Deze roman vertoont handschriftelijk gezien overeenkomsten met de andere teksten die B produceerde nadat hij kopiist D op f. 87r had afgelost. Maar er zijn ook verschillen met en tussen deze teksten. Waar de compilatie-*Perchevael* in de huidige vorm onder handen is genomen door een zogenoemde ‘corrector’, zijn *Moriaen* en de *RRmM* dat niet. En waar in *Perchevael* en *Moriaen* voor initialen en paragraaftekens afwisselend rode en blauwe inkt is gebruikt, en de initialen voorzien zijn van penwerk, zijn deze elementen in de *RRmM* overal uitgevoerd in rood, en alleen de openingsinitialiaal heeft versiering, in bruine inkt.³⁷ Verder verschillen de hoofdstuktitels – in een groot deel van de codex aangebracht in de marges, hoofdzakelijk door kopiist B – van plaats. In de *RRmM*, net zoals in het tweede katern van *Perchevael*, staan titels veelal zo dicht mogelijk bij de initialiaal waarmee een nieuw hoofdstuk begint: in de bovenmarge, de ondermarge of de buitenste zijmarge.³⁸ In het eerste *Perchevael*-katern evenwel zijn hoofdstuktitels, voor zover nog zichtbaar, steeds te vinden

32 Na f. 99 zijn drie bladen verloren gegaan, waarop in een ingevoegde, niet aan de *Lancelot en prose* ontleende episode moet zijn verteld hoe de broers Percheval en Acglaval hun land heroveren. Zie Oppenhuis de Jong 1996, 2000 en 2003, 162–163 en 171 en volgende.

33 Zie Klein 1990 en 1997, 104, alsmede Oppenhuis de Jong 2003, 180–181.

34 Zie Klein 1990, 533–539 en 1997, 102–105, en Oppenhuis de Jong 2003, 164–169 en 173–180. Een ternio bestaat standaard uit drie ineengeschoven dubbelbladen.

35 Dat we het compacte schrift van B niet terugzien op f. 115, laat zich vermoedelijk verklaren door de wens om met relatief weinig tekst het blad visueel toch nog redelijk te vullen. Zie over de verschillen in schrift en opmaak Van der Stempel z.j. [1914], xxxviii, De Kruyter 1975, x–xi (de vermelding van f. 28v in plaats van f. 98v zal te wijten zijn aan een zetfout), Draak 1977, 41 en Klein 1997, 78–79.

36 ‘Verder ongewijzigd’ wil zeggen: afgezien van het nieuwe laatste blad, f. 115. Zie over de wijziging bovenaan f. 106r Klein 1997, 104–105 en Oppenhuis de Jong 2003, 178–179. Of de drie nieuwe verzen in de krappe ruimte naast een initialiaal ook verschillen van het eerdere schrift van B, durf ik niet te zeggen.

37 ‘Was de blauwe inkt/verfstof òp?’, vraagt Draak (1977, 41 n. 1). Volgens Jos Biemans is het penwerk pas later aangebracht, door een ongeoeffende hand: zie www.kb.nl/themas/middeleeuwen/lancelotcompilatie/beschrijving-van-het-handschrift (geraadpleegd op 09-09-2015).

38 Op f. 168r bij kolom b (uit plaatsgebrek) en op f. 176r staat een titel echter niet bovenaan maar onderaan.

in de ondermarge, en niet anders is dat in *Moriaen* (uitgezonderd de eerste, in rood omkaderde titel: die staat bovenaan).

Nu hebben deze verschillen betrekking op (iets) later aangebrachte ‘addenda’, die voor de teksten minder kenmerkend zijn dan het schrift. De licht afwijkende hand van B in verzen die hij heeft afgeschreven in een latere fase, in combinatie met de afstand die hij hier bewaart na beginletters, en met het feit dat de hoofdstuktitels qua opmaak overeenkomen, wijst erop dat f. 87r vanaf vers 25, alles wat betrekking heeft op de verplaatsing van *Perchevael* (de laatste vier regels van f. 98v, de eerste en bijna heel de tweede kolom van f. 99r, f. 100r–105v, f. 115), *Moriaen* (f. 116r–128v) en de *RRmM* (f. 167r–177v) kort na elkaar zijn opgeschreven.³⁹ Is deze fase in de totstandkoming van de *Lancelotcompilatie* te verbinden met de definitieve invoeging van *Die Wrake van Ragisel*? ‘De aansluiting tussen de *Queeste* en de *Wrake*’, zegt Klein, met de blik op f. 158v, ‘is direct, zonder uitgeradeerde of blanco regels. Wel is er een klein verschil in schrift te zien: in vergelijking met het slot van de *Queeste* lijkt het schrift van het begin van de *Wrake* wat gedrongener’.⁴⁰

De boekband met de *Lancelotcompilatie* bestaat uit 26 katernen, waarvan het negentiende is gevuld met de *RRmM*. Het betreft een regelmatige quinio van vijf dubbelbladen, maar met achteraan nog een extra blad. Kennelijk had de compilerator meer tekst onder te brengen dan hij kwijt kon in precies één quinio.⁴¹ Het katern vormt codicologisch gezien een afzonderlijke entiteit, getuige onder meer de signatuur *iiii* op f. 171r, net als de liniëring aangebracht met roodbruine stift.⁴² In het handschrift doet deze signatuur ‘wat verloren’ aan, want in geen van de andere ingelaste romans zijn sporen van signaturen te zien.⁴³ Het gebruik van de letter ‘a’ maakt duidelijk dat sprake moet zijn van óf een zelfstandig katern, óf het eerste in een serie. Aangezien het *RRmM*-katern niet in enige fase bestemd lijkt te zijn geweest voor een andere codex, valt aan te nemen dat bij het vervaardigen ervan nog niet vaststond op welke plaats in handschrift 129 A 10 het moest komen.⁴⁴ Voor een ‘nakomertje’ wel merkwaardig...

39 Klein (1997, 105) noemt de *RRmM* in dit verband niet. ‘Zowel het vervangende eerste *Perchevael*-katern als de *Moriaen* hebben kapittelopschriften die niet gerubriceerd zijn en geen ruimte voor een volgnummer hebben’, zo stelt hij vast. ‘Dit wijst er op dat deze katernen in samenhang vervaardigd werden.’ Die redenering gaat ook op voor de *RRmM*. Oppenhuis de Jong (2003, 182) maakt net als Klein attent op ‘de overeenkomst in opmaak tussen het nieuwe eerste *Perchevael*-katern en de *Moriaen*-katernen’, en ook zij gaat aan de *RRmM* voorbij. Wel vermeldt zij (p. 190 n. 53) dat hoofdstuknummers ontbreken in het eerste katern van *Perchevael*, in *Moriaen* én in de *RRmM*.

40 Klein 1997, 106 (en zie boven, n. 23).

41 ‘Judging from the quire arrangement, the idea was to produce a manuscript consisting of quinions’, constateert Besamusca (2003, 15) in lijn met Draak 1977, 34 en met Klein 1990, 1997 en 1998.

42 Zie De Kruyter 1975, x–xii, Draak 1977, 41–42, Klein 1997, 107–108 en Besamusca 2003, 16–17. Katernsignaturen helpen boekbinders bij het correct vouwen van bladen en op volgorde leggen van katernen.

43 De kernteksten bevatten zulke sporen wel, maar anders dan in de *RRmM* zijn deze aangebracht met grijze stift. Zie Klein 1997, 59–61 en 107 n. 125 (citaat). Vgl. inzake het (bijzondere) type signatuur ook Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009, 24 en Biemans 2009, 242.

44 De mogelijkheid van een andere bestemming, door De Kruyter (1975, xii) nog opengelaten, kan gezien het spitse en gedrongen schrift van B, hier én op andere plaatsen in het boek, redelijkerwijs worden uitgesloten. Klein (1997, 102) stelt, dat elk van de ingevoegde romans ‘speciaal voor opname in de codex vervaardigd moet zijn’. Aan de hypothese in Klein 1998, dat het handschrift moest dienen als legger voor een netkopie met (uiteindelijk) 65 à 66 verzen per kolom, en dat de tekst van ‘nakomertje’ *RRmM* eerst werd afgeschreven in een netkopie en pas toen in 129 A 10, hecht ik geen geloof. Wat te denken van de gedachtengang dat de ‘corrector’ teksten ook geschikt moest maken voor gebruik als legger (p. 113–114), maar mét kopiist A juist veroorzaakte dat voor het kopiëren van

(G)een ‘nakomertje’?

Is de *RRmM* inderdaad, zoals wordt aangenomen, als sluitstuk voor de *Lancelotcompilatie* bewerkt, afgeschreven en geïnterpoleerd? Dat het verhaal over Miraudijs ‘vrijwel zeker een (iets) later ingevoegde tekst’ is, tegelijk met *Walewein ende Keye – Lanceloet en het Hert met de Witte Voet – Törec* opgenomen in het handschrift, zal niemand betwisten.⁴⁵ De lichte kleur inkt van de lussen aan het einde van de *RRmM* en *Törec* wijst sterk in die richting. Het is voorts denkbaar dat de compiler bij het bewerken van de roman heeft geanticipeerd op inpassing van de tekst tussen *Die Wrake van Ragisel* en *Walewein ende Keye*. Vandaar: extra kritiek op *Keye*, de introductie van *Galyas* als neef en dubbelganger van de drossaard, en toevoeging van een tweede geval van onenigheid aan het hof als prelude op *Arturs Doet*. Maar daarmee is niet gezegd, dat de *RRmM* al metéén bestemd is geweest voor de huidige plaats in de codex. Tegen die aanname pleiten het algemene en herhalende karakter van het eerste vers, op f. 167r (tussen de *Wrake* en de *RRmM*), en de wederopstanding van *Percheval* en andere inconsequenties ten opzichte van omringende teksten. Bovendien: waarom bracht kopiïst B, wanneer de *RRmM* als laatste aan het perkament werd toevertrouwd, het finale vers op f. 177v (met de las naar *Walewein ende Keye*) dan niet onmiddellijk aan? Het pas later vullen van de opengelaten regel ‘indicates that, when the quire was made, different options for its insertion were considered possible. [...] The compiler kept all options open when preparing this one-quire-romance for insertion’.⁴⁶ Had de samensteller van de cyclus in eerste instantie invoeging op een plaats vóór de *Queeste* in gedachten?⁴⁷ Dat zou het optreden verklaren van *Percheval* in zelfs episodes van – vermoedelijk – eigen fabrikaat.⁴⁸ ‘It is not inconceivable that the only possible place where quires could be added was between the *Queeste vanden Grale* and *Arturs doet*’, schrijft Bart Besamusca over de vijf tussen deze delen van de trilogie ingelaste teksten.⁴⁹ Maar dwingend is dit niet, wat ons terugbrengt bij de vraag of de *RRmM* werkelijk als laatste tekst geschikt is gemaakt voor interpolatie.

Zoals gezegd heeft het katern met de *RRmM* drie codicologische kenmerken (het spitse en gedrongen schrift, enige ruimte na beginletters, de opmaak van hoofdstuk-

de drie kerndelen moest worden teruggegrepen naar de oorspronkelijke leggers (p. 112)? En naar welk voorbeeld kon de compilatie-*Percheval*, eveneens door de ‘corrector’ onder handen genomen, dan worden afgeschreven? Wat de *RRmM* aangaat, met 4.027 verzen had deze tekst niet gepast in een veronderstelde netkopie met 65 à 66 verzen per kolom: er zou een quinio nodig zijn geweest met minimaal 67 verzen per kolom. Klein (p. 120 n. 9) stapt naar mijn mening al te gemakkelijk over dit punt heen.

45 Klein 1997, 108 (voor het citaat; vgl. boven, n. 6).

46 Brandsma 2000, 14. De flexibiliteit is eerder boektechnisch dan inhoudelijk van aard, getuige het optreden van *Percheval*.

47 Plaatsing elders tussen de *Queeste* en *Arturs Doet* was uitgesloten: noch het katern met het slot van de *Queeste* en het begin van de *Wrake*, noch de codicologische eenheid *Walewein ende Keye – Lanceloet en het Hert met de Witte Voet – Törec* liet dit toe. ‘Deze plaats’, concludeert Brandsma (1992, 196 n. 100) inzake de huidige plek van de *RRmM*, ‘is de enig mogelijke: de verbindingen *Queeste-Wrake*, *Walewein ende Keye-Witte voet*, *Witte voet-Törec* en *Törec-Arturs doet* zijn te hecht om de latere invoeging van een roman c.q. katern toe te staan.’

48 Hierbij valt te denken aan vs. 2910 en vs. 2929 in de Aragon-episode (zie Smith 1989, 126, 2007, 18 n. 62, 2009, 17 n. 41 en 2010, 68 en 90 n. 80, alsook Wuttke 2006, 143), en aan vs. 3319 en de hoofdstuktitel bij vs. 3302 in de *Ywein*-episode (zie Smith 2008, 41 n. 35).

49 Besamusca 2003, 164.

titels) gemeen met *Moriaen* en met het eerste katern van de verplaatste compilatie-*Perchevael*. Daar tegenover staan als punten van verschil het ontbreken van blauwe inkt op de *RRmM*-folia, en de plaats van de hoofdstuktitels: in de *RRmM* veelal in de marge nabij de initiaal waarmee een nieuw hoofdstuk begint, en op f. 100-105 van *Perchevael* en in *Moriaen* (voor zover zichtbaar en op een enkele uitzondering na) steeds in ondermarge. Erg veel betekent het tweede verschil overigens niet. Net zoals de *RRmM* begint *Moriaen* met een bovengeplaatste hoofdstuktitel, op f. 117r, en alleen op f. 126v vallen de ondermarge en de meest nabije marge niet samen. Niet anders dan op f. 168r en f. 176r van de *RRmM* gaat op die bladzijde van *Moriaen* een hoog in de kolom geplaatste initiaal gepaard met een titel in de ondermarge. Dat is eveneens het geval op f. 102v en f. 103v van het eerste *Perchevael*-katern; elders vallen ook daar de ondermarge en de dichtstbijzijnde marge samen, of titels zijn er niet aangebracht dan wel ten prooi gevallen aan het bindersmes.⁵⁰

Dat de compilatie-*RRmM* later op schrift zou zijn gesteld dan het eerste *Perchevael*-katern en de bewerking van *Moriaen*, zou blijken uit de alleen rode rubricatie van het *RRmM*-katern en uit de plaats van de hoofdstuktitels. Maar zijn daarvoor geen andere oorzaken denkbaar? Kan de rubricator niet tussentijds zonder blauwe inkt hebben gezeten? Staat rubriceren niet los van het proces van bewerken en afschrijven? En is niet voorstelbaar dat de *RRmM*, waar net als in het tweede katern van *Perchevael* hoofdstuktitels in de meest nabije marge staan, kort na dit katern is gekopieerd, nog vóórdit besloten werd om de in *Lanceloet* geïntegreerde *Perchevael* te verplaatsen?⁵¹ In dat geval moet het schrijven van de compilatie-*RRmM* vrijwel zijn samengevallen met dat van *Moriaen*. Zoals Klein heeft beargumenteerd, lagen *Die Wrake van Ragisel* en *Walewein ende Keye – Lanceloet en het Hert met de Witte Voet – Torec* toen te wachten op een definitieve plaats, zodat niet hoeft te verbazen dat de compiler (*casu quo* kopiist B) ook nog geen vaste plek heeft willen toewijzen aan de *RRmM*.⁵² Hij liet de roman daarom in een nieuw katern beginnen met ‘een zeer flexibele las’, en op f. 177v eindigen met een lege regel, goed voor een verbindingsvers.⁵³

De vraag is nu, welke van de twee romans als eerste voor bewerking aan de beurt zal zijn geweest: *Moriaen* of de *RRmM*. En de vervolgvraag luidt logischerwijs, welke plaats(en) voor invoeging van de *RRmM* de compiler in gedachten kan hebben gehad. Kwam *Moriaen*, die aanvankelijk zou aansluiten op *Lanceloet*, als eerste aan bod, dan kon de *RRmM* er niet aan voorafgaan: daarvoor was de koppeling tussen *Lanceloet* en *Moriaen* te hecht.⁵⁴ Evenmin kon de *RRmM* worden ingelast tussen *Moriaen* en

50 Ondermarge en meest nabije marge vallen samen op f. 101v en op f. 102r. Op f. 100r en op f. 104v zijn geen (resten van) titels zichtbaar. Op de laatstgenoemde bladzijde is volgens Oppenhuis de Jong (2003, 356) de titel waarschijnlijk weggesneden uit de *bovenmarge*.

51 Als de *RRmM* pas ná de verplaatsing van *Perchevael* en de vervanging van het eerste katern (en dus tevens na *Moriaen*, zie n. 30) zou zijn bewerkt en gekopieerd, was voor de avonturen van Miraudijs alleen nog plaats tussen de *Wrake* en *Walewein ende Keye*. De zes verbindingsverzen aan het begin van het katern waren dan echter niet nodig geweest, en het lasvers aan het einde van f. 177v had zonder uitstel kunnen worden ingevuld.

52 Zie voor de argumentatie met betrekking tot de *Wrake* en de drie andere teksten Klein 1997, 99-100 en 104-110.

53 Brandsma 1992, 196 (citaat).

54 Zie Oppenhuis de Jong 2003, 182-184 en vgl. Besamusca 2003, 87-89. Na de verplaatsing van *Perchevael* werd *Moriaen* aan deze roman gekoppeld met een overgangspassage op f. 115v, die kopiist B zonder onderbreking lijkt te hebben neergeschreven.

de *Queeste*, omdat *Moriaen* naar die tekst verwijst en omdat de laatste drie folia van de roman samen met de eerste zeven bladen van de *Queeste* precies een (onregelmatige) quinio vormen.⁵⁵ Bij het toewijzen van een plaats aan *Moriaen* en aan de *RRmM* kan ook nog hebben meegespeeld, dat twee nieuwkomer-romans pal na elkaar misschien niet wenselijk werd geacht.⁵⁶ Een derde denkrichting, incorporatie van de *RRmM* vóór *Perchevael*, loopt eveneens dood. Toen *Perchevael* nog in *Lanceloet* was ingebed kon er geen roman aan voorafgaan, en toen het verhaal eenmaal achter de kerntekst was opgenomen vormden f. 99, drie niet-overgeleverde bladen met het slot van *Lanceloet* en de ternio met f. 100-105 (het nieuwe eerste *Perchevael*-katern) samen exact een quinio, wat invoeging van tekst bemoeilijkte.⁵⁷ Daar komt nog bij, dat in *Perchevael* wordt verwezen naar een episode die met de verdwenen bladen verloren is gegaan, en dat na de *RRmM*, waar de dood van Tristan wordt omgeroepen, het in *Perchevael* ingelaste optreden van deze ridder een storende contradictie zou hebben veroorzaakt.⁵⁸

Zo komen we op het alternatief, dat de *RRmM* eerder dan *Moriaen* kan zijn bewerkt voor opname in de *Lancelotcompilatie*. In dit scenario zal kopiïst B met de roman aan de slag zijn gegaan toen kopiïst E net was begonnen aan of nog moest starten met zijn *Lanceloet*-pars.⁵⁹ Op dat moment lag nog in de bedoeling, *Perchevael* op dit pars te laten aansluiten: de twee quinionen met het bewerkte verhaal en met het nu goeddeels verdwenen slot van *Lanceloet*, door B geschreven voordat zijn schrift een spitse en gedrongen vorm aannam, lagen al klaar. De *RRmM* kan in deze situatie alleen – dat wil zeggen: afgezien van een plaats na *Die Wrake van Ragisel* – gedacht zijn tussen *Lanceloet* en de *Queeste*. In één opzicht past de tekst daar ook beter dan nu *Moriaen*, want waar mag worden aangenomen dat in het slot van *Lanceloet*, net als in de *Lancelot en prose*, alle toprijders van de Ronde Tafel waren teruggekeerd aan Arturs hof, blijkt in de openingsepisode van *Moriaen* dat Percheval op zoek is naar de graal, terwijl hij in de *RRmM* keurig present is op de hofdag waarmee de roman start.⁶⁰ Daar staat tegenover, dat de *RRmM* anders dan *Moriaen* niet verweven is met *Lanceloet* en de *Queeste*. En lastig is voorts de vraag, hoe in de veronderstelde structuur de *Queeste* op de *RRmM* had moeten aansluiten. Verhaaltechnische problemen zijn er niet.⁶¹ En met de bekendmaking van Galahads komst naar het Arturhof, die nu op de laatste bladzijde van *Moriaen* ruim vijftig verzen in beslag neemt, had mooi de lege

55 Zie over de verwijzing Oppenhuis de Jong 2003, 182-184 en Besamusca 2003, 90-91 (en vgl. Gerritsen 1963, dl. I, 161), en over de katernbouw Klein 1997, 57, 83, 103 en 106, alsmede Oppenhuis de Jong 2003, 164 en 182-185.

56 In de huidige opzet van de cyclus alterneren *Moriaen*, de *RRmM* en *Torec* met romans waarin bekende ridders van de Ronde Tafel optreden als held (waarbij avonturen van Lancelot en van Walewein elkaar afwisselen).

57 Over de vorming van een nieuwe, onregelmatige quinio: zie Klein 1997, 104 en 1998, 106.

58 Zie over de verdwenen episode Klein 1997, 104 en Oppenhuis de Jong 2003, 182. Op elke plaats vóór *Die Wrake van Ragisel* had de dood van Tristan in de *RRmM* tevens geconfronteerd met het opduiken van dit personage in de *Wrake* (in vs. 146-147, editie Gerritsen 1963). Daar gaat het echter om een terloops genoemd bliksemoptreden van Tristan, zodat de tegenstrijdigheid er nauwelijks zou zijn opgevallen.

59 Het spitse en gedrongen schrift van B dat we aantreffen in onder meer de *RRmM*, dient zich immers voor het eerst aan op f. 87r, waar B de pen overnam van kopiïst D. Na voltooiing van deze bladzijde droeg B zijn werk al dan niet direct over aan de nieuw ingeschakelde kopiïst E, om zelf (mogelijk) te beginnen aan de *RRmM*. Of was die roman zelfs al gereed toen B op f. 87r zijn regels schreef, en kwam daarna *Moriaen* aan de beurt?

60 Zie inzake *Moriaen* Brandsma 1992, 181 en 2000, 10-11.

61 De compilatie-*RRmM* eindigt op een onbepaald moment met een hofdag in Karloien (vs. 3994-95), de *Queeste* begint op de dag voor Pinksteren met een hofdag te Karmeloet.

(!) eerste kolom kunnen worden gevuld van f. 129r, de bladzijde waarop, bovenaan in de tweede kolom, de *Queeste* begint.⁶² Maar waar het streven was om handschrift 129 A 10 op te bouwen uit quinionen, zou dit bij een combinatie van de *RRmM* met de *Queeste* niet zijn gelukt. Kon *Moriaen* de eerste zeven bladen van de *Queeste* keurig completeren met drie folia, de *RRmM* had slechts één blad te bieden: f. 177. En bovendien: het tweede, derde en vierde katern van de *Queeste* dragen de signaturen 'b', 'c' en 'd'.⁶³ Het eerste *Queeste*-katern moet dus signatuur 'a' hebben gehad – net zoals het katern met de *RRmM*.

Besluit

'Kaartenhuizen en luchtkastelen domineren het voorafgaande', schrijft Soetje Ida Oppenhuis de Jong aan het einde van haar studie over de Middelnederlandse *Percheval*-traditie.⁶⁴ Zoiets kan worden gezegd over de hypothese dat de *RRmM* niet als laatste in de *Lancelotcompilatie* te incorporeren verhaal is bewerkt en afgeschreven, maar meteen of kort na *Percheval* aan de beurt was, nog vóór *Moriaen*. Volgens deze deels op inhoudelijke, deels op codicologische gegevens gebaseerde reconstructie lijkt *Moriaen* de compiler een dubbele portie roet in het eten te hebben gegooid. Niet alleen bracht toevoeging van deze tekst de samensteller van de cyclus tot het verplaatsen van *Percheval*, maar ook verviel de mogelijkheid om de *RRmM*, waarin *Percheval* nog springlevend is, te laten voorafgaan aan de *Queeste*. Als verhaal en als katern moest de roman nu worden ingevoegd tussen *Die Wrake van Ragisel* en *Walewein ende Keye*, een plaats overigens waar de tekst – *Perchevals* optreden daargelaten – zeker niet misstaat.⁶⁵ Kreeg de compiler *Moriaen* in het vizier toen hij net aan de *RRmM* begon was, en kon hij daardoor anticiperen op inbedding van zijn *RRmM*-bewerking tussen twee 'anti-Keye-romans'?⁶⁶ Als wat ik hierover heb betoogd hout snijdt, mag *Moriaen* voortaan hét 'nakomertje' heten in de *cyclus*, terwijl *Miraudijs*, de ridder met de mouw, dan slechts één van de laatkomers is in het *handschrift*. Samen met *Walewein ende Keye*, *Lanceloet en het Hert met de Witte Voet* en *Torec* werd de *RRmM* in de codex ingepast in de finale fase, met een eindlas die dadelijk had kunnen worden aangebracht wanneer de roman ook pas in deze fase was vervaardigd.⁶⁷ Zou het in dit

62 Volgens Klein 1997, 101–103 was in de eerste opzet van het handschrift door voorberekening bepaald, dat van het eerste *Queeste*-katern de eerste drie folia plus één kolom zouden worden gevuld met het slot van *Lanceloet*. Zie verder hierover Oppenhuis de Jong 2003, 169–173.

63 Zie Klein 1997, 83. De 'd'-signatuur is niet met absolute zekerheid te identificeren (*ibid.*, 59).

64 Oppenhuis de Jong 2003, 185. De auteur relateert met deze woorden een belangwekkend betoog over de wijze waarop *Percheval* en *Moriaen* in de *Lancelotcompilatie* lijken te zijn geïnterpoleerd.

65 Zo lijkt de ongewone keuze van koning Artur, om niet te wachten met een feestmaal maar zich uitgebreid tegeed te doen alvorens de maaltijd te onderbreken (vs. 43–51), te zijn ingegeven door wat hij niet veel eerder had ervaren in *Die Wrake van Ragisel*: honger! Zie Smith 2007, 18–19.

66 Oppenhuis de Jong (2003, 179) zegt over de *compilatie-Percheval* 'dat er nog bij het kopiëren gearzeld werd over de volgorde van de episoden.' En in *Walewein ende Keye*, aldus Hogenbirk (2004, 134), is de compiler 'van een oorspronkelijk plan afgeweken en werd het *Keye*-avontuur ad-hoc aangepast, wat geleid heeft tot minder goed doordachte gebeurtenissen.' Kan ook over de positionering van complete teksten *ad hoc* besloten zijn?

67 Zie boven, n. 51. Of er een significante overeenkomst in schrift is tussen dit later toegevoegde verbindings-

eindstadium zijn geweest dat de *RRmM* werd voorzien van rubricatie, met inkt in de resterende kleur?

‘The insertion can be classified as rather sloppy’, zo luidt een oordeel over de interpolatie van de *RRmM* in de *Lancelotcompilatie*.⁶⁸ De poging tot reconstructie in deze bijdrage biedt een mogelijke verklaring voor het feit dat de roman, in het bijzonder vanwege Perchevals terugkeer uit de dood, in de cyclus en in het handschrift een vreemde eend in de bijt is. Of de verklaring bestand is tegen kritiek, zal moeten blijken. ‘The last word about the compilation’, voorspelt Besamusca, ‘will never be written’.⁶⁹

Summary

The *Lancelot Compilation* (The Hague, Royal Library, MS 129 A 10), compiled in Brabant c. 1325, includes adaptations of seven Arthurian romances in Middle Dutch, inserted between Flemish translations of the *Lancelot en prose*, the *Queste del Saint Graal* and the *Mort le Roi Artu*. The text supposed to be incorporated last into this huge cycle is *Die Riddere metter Mouwen* (‘The Knight with the Sleeve’). Narrative inconsistencies and characteristics of the main scribe’s handwriting, however, suggest that the adaptation and copying of this romance may have started before the decision was made to enlarge the cycle with yet another text, *Moriaen*. This romance had to precede the Flemish *Queste*, forcing the compiler to relocate *Die Riddere metter Mouwen*. Originally intended to precede the *Queste* as well, *Die Riddere metter Mouwen* now had to be inserted after the Grail Quest. This caused a discrepancy, for the appearance of Percheval, alive and well, in the story contradicts this knight’s death in the *Queste*. The current opinion in research, according to which *Die Riddere metter Mouwen* appears to have been added to the compilation in its final stage of production, is questioned by such an inconsistency. Further research is required, but unless proven otherwise it may have been *Moriaen*, not *Miraudijs*, whose story was added last to MS 129 A 10.

Adres van de auteur:

simon.smith@zonnet.nl

Bibliografie

Besamusca, Bart, ‘LI De Lancelotcompilatie’, in: Besamusca & Postma 1997, 7–22.

Besamusca, Bart, ‘Inleiding: de *Lancelotcompilatie*’, in: Bart Besamusca (red.), *Jeesten van rouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1999, 6–24.

vers in een iets groter ‘corps’ en het eveneens ruimbemeten, achteraf met rode inkt aangebrachte colofon na *Arturs Doet*, zullen paleografen moeten uitmaken.

⁶⁸ Johnson & Claassens 2003, 29.

⁶⁹ Besamusca 2003: 189.

- Besamusca, Bart, *The Book of Lancelot. The Middle Dutch Lancelot Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*. Vert. Thea Summerfield. Cambridge: Boydell & Brewer Ltd, 2003.
- Besamusca, Bart & Ada Postma (ed., m.m.v. W.P. Gerritsen & Jan Willem Klein), *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars I (vs. 1-5530, voorafgegaan door de verzen van het Brusselse fragment)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1997, 51-110.
- Besamusca, Bart, Remco Sleiderink & Geert Warnar, 'Lodewijk van Velthem. Ter inleiding', in: Bart Besamusca, Remco Sleiderink & Geert Warnar (red.), *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009, 7-30.
- Biemans, Jos A.A.M., 'No Miniatures, not even Decoration, yet Extraordinarily Fascinating. New Hypotheses Concerning the *Lancelot Compilation* and Related Manuscripts', in: *Quaerendo* 39 (2009), 225-256.
- Brandsma, Frank, *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 3 (vs. 10741-16263). Met een inleidende studie over de entrelacement-vertelwijze*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1992.
- Brandsma, Frank, 'Gathering the Narrative Threads. The Function of the Court Scenes in the Narrative Technique of Interlace and in the Insertion of New Romances in the Lancelot Compilation', in: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 7 (2000), 1-18.
- De Haan, M.J.M., e.a. (ed.), *Roman van den Riddere metter Mouwen*. Utrecht: HES uitgevers, 1983.
- De Kruyter, C.W., 'Introduction', in: M.J.M. de Haan (red.), *Die Riddere metter Mouwen. Ms. The Hague, Royal Library 129 A 10 Fol. 167-177^{verso} and the Fragment Brussels, Royal Library IV 818. With an Introduction by C.W. de Kruyter*. Leiden: New Rhine, 1975, ix-xix.
- Draak, Maartje, *De Middelnederlandse vertalingen van de proza-Lancelot*. 2e druk; Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1977 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks XVII, nr. 7).
- Gerritsen, W.P., *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten I-II*. Assen: Van Gorcum, 1963.
- Hogenbirk, Marjolein, *Avontuur en Anti-avontuur. Een onderzoek naar Walewein ende Keye, een Arturroman uit de Lancelotcompilatie*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen, 2004.
- Hogenbirk, Marjolein (ed., m.m.v. W.P. Gerritsen), *Walewein ende Keye. Een dertiende-eeuwse Arturroman, overgeleverd in de Lancelotcompilatie*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011.
- Johnson, David F. & Geert H.M. Claassens (ed. en vert., m.m.v. Katty De Bundel en Geert Pallemans), *Dutch Romances, Vol. III: Five Interpolated Romances from the Lancelot Compilation*. Cambridge: Brewer, 2003.
- Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *Roman van Lancelot (XIIIe eeuw). Naar het (eenig-bekende) handschrift der Koninklijke Bibliotheek, op gezag van het Gouvernement uitgegeven I-II*. 's-Gravenhage: Van Stockum, 1846-1849.
- Klein, Jan Willem, 'Codicologie en de Lancelotcompilatie: de invoeging van de *Perchevael* en de *Moriaen*', in: *De Nieuwe Taalgids* 83 (1990), 526-539.
- Klein, Jan Willem, 'De handschriften: beschrijving en reconstructie', in: Besamusca & Postma 1997, 51-110.
- Klein, Jan Willem, 'De status van de *Lancelotcompilatie*: handschrift, fragmenten en personen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114 (1998), 105-124.
- Oppenhuys de Jong, Soetje, 'Agloval en de compiler. De geschiedenis van een verhaaldraad in de *Lancelotcompilatie*', in: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996), 355-366.
- Oppenhuys de Jong, Soetje, 'Agloval and the Compiler: the Variant Story of Acglovael in the *Lancelot Compilation*', in: Geert H.M. Claassens & David F. Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*. Leuven: Leuven University Press, 2000, 113-124.
- Oppenhuys de Jong, Soetje Ida (ed.), *De Middelnederlandse Perceval-traditie. Inleiding en editie van de bewaarde fragmenten van een Middelnederlandse vertaling van de Perceval of Conte du Graal van Chrétien de Troyes, en de Perchevael in de Lancelotcompilatie*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2003.
- Smith, Simon, 'Van koning tot kroonprins. Over de structuur van de *Roman van den Riddere metter*

- Mouwen*, in: Fred de Bree & Roel Zemel (red.), *'In onse scole'. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam, 1989, 109-141.
- Smith, Simon, 'Een vermakelijk verhaal. Over humor in *Die Riddere metter Mouwen*', in: *Vóortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 25 (2007), 7-66.
- Smith, Simon, 'Ywein metten lybaerde. Over een curieuze episode in *Die Riddere metter Mouwen*', in: *Vóortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 26 (2008), 29-73.
- Smith, Simon, 'Ware minnaars en valse vrijers. Over de liefdesthematiek in *Die Riddere metter Mouwen*', in: *Vóortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 27 (2009), 7-23.
- Smith, Simon, *De grieven van Galyas. Over een gerechtelijk duel in Die Riddere metter Mouwen*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen, 2010.
- Smith, Simon, 'Een vorstin met een verleden? Over Guenièvre (en Lancelot) in *Die Riddere metter Mouwen*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 130 (2014), 24-52.
- Sullivan, Joseph M. & Zoë Wyatt, 'Die Riddere metter Mouwen [*The Knight with the Sleeve*] and its Discourse on Personal Bonds', in: *Arthuriana* 24 (2014), 99-128.
- Van der Stempel, Bertha M. (ed.), *Roman van den Riddere metter Mouwen. Opnieuw naar het hs. uitgegeven en van een inleiding en glossarium voorzien*. Leiden: A.W. Sijthoff, z.j. [1914].
- Wuttke, Ulrike, "'Clarette, die nine vaect". Die Darstellung der Protagonistin im mittelniederländischen Roman *De Ridder metter Mouwen*', in: *Queste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 13 (2006), 130-153.

Inhoud/Contents

BRAM CAERS & PIETER VERHOEVEN	Sint Rombout in een Mechelse stadskroniek <i>Laatvijftiende-eeuwse devotie geprojecteerd op het verleden</i>	I
WOUTER HAVERALS	Heraldisch vakmanschap in <i>De Grimbergse oorlog</i>	22
SIMON SMITH	Moest Miraudijs wijken voor Moriaen? <i>Over de inpassing van Die Riddere metter Mouwen in de Lancelotcompilatie</i>	37
JANET VAN DER MEULEN	Naar aanleiding van .../Apropos of ... Zedeloze dwaasheden in beeld. Over de handschriften van de Franse <i>Cassamus</i> Images, Texts, and Marginalia in a “Vows of the Peacock” Manuscript (New York, Pierpont Morgan Library MS G24) DOMENIC LEO	52
LIANNE VAN BEEK	Lijden was best <i>Een bovenaardse vrouw. Zes eeuwen verering van Lidiina van Schiedam</i> CHARLES CASPERS	54